

Др САША ИЛИЋ, виши научни сарадник
Народна банка Србије
Краља Петра 12, Београд, Србија
Е-адреса: sasa.ilich@gmail.com

СПОЉНА ТРГОВИНА ЈУГОСЛАВИЈЕ У ПЕРИОДУ АДМИНИСТРАТИВНОГ СОЦИЈАЛИЗМА: ЕГЗОГЕНИ ФАКТОРИ (НЕ)УСПЕХА И УЧИНАК (1946–1952)

САЖЕТАК: У чланку се на основу архивске грађе, статистичких података и историјско-економске литературе анализирају спољашњи фактори који су утицали на учинак спољне трговине социјалистичке Југославије током епохе административног управљања привредом. Егзогеност је утврђена у односу на укупну делатност међународне трговине, односно на појаве економске, политичке, друштвене и друге природе у земљи и иностранству, које су утицале на систем и апарат спољнотрговинског сектора, а које су објективно постојале или настале ван њега. Циљ рада је утврђивање и сагледавање што већег броја егзогених фактора који су утицали на спољну трговину као важан део привредног система. Утврђивање спољашњих тешкоћа и недостатака који су оптерећивали делатност међународне размене доприноси целовитијем разумевању успеха или неуспеха југословенске привреде у политички и економски турбулентној епохи краја обнове и првог централног плана (1946–1952).

КЉУЧНЕ РЕЧИ: спољна трговина; увоз; извоз; Први петогодишњи план; идеологија; индустријализација

УВОД

У економској науци постоји низ дефиниција и теоријских поставки спољне трговине, али елементарно гледано њу чине размена роба и услуга између различитих земаља.¹ Пракса је у историјској и у рецентној перспек-

¹ Такву размену аутори различито називају (међународна трговина, спољна трговина, економски односи са иностранством итд.), а понекад различито и тумаче. У овом раду појам спољне трговине и синонима односи се на укупност размене Југославије са другим земљама. О терминологији, дефиницијама и теоријама вид.: Mate Babić, *Uvod u teoriju vanjske trgovine*, Narodne novine, Zagreb 1982; Milan Aleksić, Milorad Unković, *Međunarodna trgovinska politika – Spoljnotrgovinski sistem Jugoslavije*, Naučna knjiga, Beograd 1985, 3–7; Borislav Vlajić,

тиви показала да је делотворна она национална економија која већину свог друштвеног производа оствари кроз разне видове економске сарадње са иностранством. Тиме се омогућује остварење максималног профита у датом времену и простору за стварање добара и услуга уз што ниже трошкове и успостављање механизма рационалног коришћења ресурса, у складу са тражњом на светској пијаци, која је увек већа од националне. То указује да је при спољнотрговинском пословању важна логика тржишта, што је било у супротности са економском политиком носилаца власти у Југославији након Другог светског рата.²

С обзиром на то да је циљ овог рада сагледавање егзогених чинилаца који су допринели резултатима југословенске спољне трговине током административног социјализма, потребно је утврдити поједине термине, тим пре што се они у различитим контекстима другачије схватају. Под појмом егзогености, који подразумева појаву насталу из спољашњих разлога или услова, овде се садрже појаве и утицаји настали ван спољнотрговинског сектора Југославије раног социјализма,³ који је обухватао надлежне административно-оперативне руководиоце (АОР), тј. ресорне савезне и републичке органе (министарства, дирекције и др.) и спољнотрговински апарат (увозна, извозна и мешовита предузећа).⁴

Егзогени фактори који су одредили делатност спољне трговине могу се оквирно поделити на наследне, идеолошке, економске у ужем смислу, као и друге чиниоце који су имали економске консеквенце, укључујући све слојевитости и преплитања међу њима. У прве би спадали неразвијена и немодерна привреда, материјални и људски губици изазвани ратом, ниска образовна структура становништва, слаба стручност радништва и недостатак техничке интелигенције и други чиниоци достигнутог економског и социјалног нивоа. Идеолошки фактор чинио би *увоз* идеологије која је подразумевала успостављање државног монопола по узору на Совјетски Савез (СССР) и увођење планске привреде као ексклузивног економског модела, са свим недостацима које административно управљање има приликом наступа на међународној, претежно тржишној пијаци, као и успостављање новог модела након прекида односа са земљама социјализма (1948), укључујући пропратне ефекте који су дубоко мењали друштво, пословне околности и инструменте економске праксе (индустријализација, миграције сељаштва у градове, колективизација, међународни економски односи и сл.). Економски и други фактори са економским последицама били би неповољна структура спољне трговине,

Spoljna trgovina u socijalizmu, Naučna knjiga, Beograd 1986; Ljubiša Adamović, *Teorija međunarodne trgovine*, Savremena administracija, Beograd 1990.

² М. Алексић, М. Ункович, н. г., 115–117. О марксистичким погледима на спољну трговину вид.: В. Влајић, н. г., 27–59.

³ Од субјеката спољне трговине, у које спадају предузећа која непосредно или посредно обављају увозно-извозне послове, чиниоци финансијских послова или послова платног промета (банке) и фактори система привредних инструмената (држава и органи управе) у овом смислу искључена су предузећа али су укључене последице финансијских, економских и политичких одлука, као и идеологијом прожетих решења, која нису извирала из потреба спољне трговине као делатности.

⁴ Егзогени и ендогени фактори не морају се односити само на националну економију или неки њен део, већ и на одређен економски модел који се теоријски дефинише и анализира.

скучени извори финансирања привреде уз велики недостатак девиза, неконкурентност домаће робе на иностраној пијаци, пасивност платног биланса, слабости девизног курса, неповољна међународна економска и политичка кретања, последице временских неприлика итд. Подразумева се да су се наведени чиниоци и њихови саставни делови међусобно преплитали па су економски фактори утицали на политичке одлуке, идеолошки чиниоци на друштвена збивања, политичка збивања на социјално-економска кретања и праксе и сл.

ЕГЗОГЕНИ ФАКТОРИ СПОЉНЕ ТРГОВИНЕ

Међу затечене факторе који су снажно утицали на спољну трговину најизраженији су били економско и социјално наслеђе и последице рата. Краљевина Југославија је и поред напора уложених на модернизацији, нарочито током тридесетих година XX века, услед неприлагођености технолошко-структуралним захтевима времена и некомпатибилно структуриране индустрије, остала привредно недовољно развијена и при дну европских економија. Развој су успоравали техничка заосталост, услед које је продуктивност била ниска, а трошкови производње високи, неусклађеност капацитета између појединих грана, што је деловало на структуру спољне трговине (висок проценат учешћа сировина у извозу и фабрика у увозу), слаба саобраћајна и електроенергетска инфраструктура, дуготрајан неповољан утицај страног инвестиционог и финансијског капитала, високи државни дугови, доминантно сељачко друштво са ниским нивоом аграрне производње, тешке последице Велике економске кризе и сл.⁵

Велики социјални и економски недостатак који је Југославија баштинила тицао се лошег образовног нивоа становништва, слабе специјализације и ниске стручности радништва и недостатка интелигенције, нарочито техничког кадра. Још 1948. године у земљи је било више од 25% неписмених, а до краја Првог петогодишњег плана међу радно активним становништвом било је тек 2,88% лица са завршеном средњом школом и 0,85% са факултетом. Касни економски развитак оставио је траг на формирање радне снаге, обележене слабом радним навикама, а индустријализацији и модернизацији посебно је тешко падао мањак стручног кадра. Привреди земље недостајало је на хиљаде инжењера и техничара, што је по цену великих трошкова донекле умањено увозом стране радне снаге и закључивањем уговора о раду са делом ратних заробљеника, али не и решено у складу са стварним потребама.⁶

⁵ Mijo Mirković, *Ekonomska struktura Jugoslavije 1918–1941*, Školska knjiga, Zagreb 1952; Stevan Kukoleča, *Analiza privrede Jugoslavije pred Drugi svetski rat*, Ekonomski institut FNRJ, Beograd 1956; Fred Singleton, Bernard Carter, *The Economy of Yugoslavia*, Croom Helm, London–Canberra 1983, 72–79; Dragana Gnjatović, “Filling the Gap in Historical Statistics: Macroeconomic Indicators of the Debt Burden of the Kingdom of Yugoslavia during the Great Depression”, *Prispevki za novejšo zgodovino* 2 (2017), 51–73; Саша Илић, *Странци „тасиарбајџери“: Страна стручна радна снага у привреди Југославије 1945–1950. године*, Архив Југославије, Београд 2020, 29–31. О обиму, структури и утицајима страног финансијског и индустријског капитала вид.: Архив Југославије (даље у тексту: АЈ), Привредни савет Владе ФНРЈ (40)–41–100, Версајска Југославија..., s. a. и Страни капитал у Југославији (интерни преглед), Станко Даниловић, s. a.

⁶ С. Илић, *Странци „тасиарбајџери“*, 120–133.

Слабо стање привреде и друштва додатно су уназидиле последице рата оличене у разарањима производне и саобраћајне инфраструктуре, грубој експлоатацији природних ресурса, трошењу већине финансијских резерви, знатним материјалним губицима и нарочито високим људским губицима.⁷ Стога је југословенско послератно друштво било сиромашно, а привреда слаба. Перто је економију Југославије у контексту спољне трговине описао као сиромашну природним богатствима, анемичног извоза и са релативно високим увозним потребама.⁸ Тој унутрашњој слици треба додати и спољашњу, коју је карактерисала огромна економска и финансијска исцрпљеност већине европских земаља и дубок јаз који се јављао између два супротстављена политичка и економска система: капиталистичког тржишног и социјалистичког централно-планског.

Иако је наслеђе било крајње неповољно, у контексту спољне трговине државни врх испочетка није у потпуности сагледао ситуацију. Погрешне ставове је у лето 1946. године констатовао председник Привредног савета, Борис Кидрич. Власт је узорке економских неуспеха тражила у спољној трговини, од које се очекивало да реши постојеће аномалије, а да је притом занемаривала стање домаће индустрије и иностране тржишне и политичке прилике. То је било „не само погрешно него и опасно мишљење”, јер су се узроци пасивности спољне трговине морали тражити у високим ценама домаће робе, изазваним заосталошћу индустрије, рударства и пољопривреде, старошћу опреме и машина и другим тешкоћама.⁹

Сем затеченог стања, на спољну трговину нарочито је снажно утицала идеологија. Као последицу вољног усвајања идеја и економске политике СССР, међу комунистичким земљама Југославија је прва увела централно-планску привреду. У време док су државе Истока централно планирање уводиле постепено, краткорочним планом реконструкције,¹⁰ она је већ 30. априла (с применом од 1. јануара) 1947. озаконила петогодишњи план.¹¹ Тај план, као и дугорочни планови осталих земаља социјализма, који су почели с применом од 1949. године, подразумевали су присилну акумулацију и индустријализацију и били су усмерени на развој тешке индустрије као важне гране за привреду у целини и за војне потребе владајуће структуре.¹²

⁷ Milenko Filipović, *Obnova naše industrije: prvi bilans*, Rad, Beograd 1946, 13–15; F. Singleton, B. Carter, *op. cit.*, 93–95; John R. Lampe, Marvin R. Jackson, *Balkan Economic History, 1550–1950: From Imperial Borderlands to Developing Nations*, Indiana University Press, Bloomington 1982, 520–554. Сумарно о стању послератне привреде, укључујући литературу о томе у: С. Илић, *Ситранци „тасијарбајшери”*, 38–43.

⁸ Vladimir Pertot, *Ekonomika međunarodne razmjene Jugoslavije, Analiza razdoblja između 1919. i 1968. godine, knj. 1*, Informator, Zagreb 1971, 120.

⁹ *Privredna politika Vlade FNRJ: Zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ, I*, Miodrag Zečević, Bogdan Lekić (prir.), Arhiv Jugoslavije, Beograd 1995, 81. Покушај решавања проблема високих цена робе њиховом продајом на страниј пијаци знатно испод производне цене, како би се обезбедиле девизе, остао је дуго присутан у југословенском извозу, нарочито током криза.

¹⁰ Włodzimierz Brus, “Postwar Reconstruction and Socio-economic Transformation”, in: Michael C. Kaser, Edward Albert Radice (eds), *Economic History of Eastern Europe 1919–1975, 2, Interwar policy, the War and Reconstruction*, Clarendon Press, Oxford 1986, 609.

¹¹ Закон о петогодишњем плану развјатка народне привреде ФНРЈ у годинама 1947–1951, *Службени листи ФНРЈ* 36/1947.

¹² Jan V. Mladek, Ernest Sturc, Marcin R. Wyczalkowski, “The Change in the Yugoslav Economic System”, *Staff Papers* (International Monetary Fund), 3 (1952), 409–410; Barry J. Eichen-

На совјетском моделу креирајући економску политику, власти су знатно пре петогодишњег плана завеле економски диригизам. Темељне припреме за планску привреду почеле су у мају 1946, када је образована Савезна планска комисија, са широким овлашћењима у погледу израде, контроле и заштите плана.¹³ Таквом је политиком, уз корениту измену структуре власништва у привреди и успостављање огромних економских сектора у државном власништву, темељно преображена и трговина. Унутрашња и спољна трговина раздвојене су у засебне ресурсе,¹⁴ а произвођачима није било дозвољено да непосредно тргују с иностранством. За међународну размену образована су специјализована предузећа (према врстама извозно-увозних роба и услуга) под директним АОР-ом надлежног министарства. Спољна трговина је тако стављена под монопол државе, који је остао неокрњен све до увођења првих елемената самоуправљања и новог економског система (1952).¹⁵

Контрола над спољном трговином, уведена 20. марта 1945. Уредбом о стављању увоза и извоза под надзор државе,¹⁶ потврђена је 1. фебруара 1946. чланом 14 Устава.¹⁷ Тиме је трасиран пут ка пуном државном монополу, чији су елементи били: оснивање Управе за спољну трговину, са задатком да уређује трговинске односе и закључује споразуме са иностранством, да регулише и организује извоз и увоз и да координира послове спољне трговине с другим установама; снажна регулација и централизација контроле девизно-валутних послова и платног промета са иностранством у рукама Народне банке и под супервизијом Министарства финансија (август–септембар 1945);¹⁸ омогућавање царинења само на основу одобрења Управе за спољну трговину (доцније Министарства спољне трговине); успостављање контроле квали-

green, *The European Economy since 1945: Coordinated Capitalism and beyond*, University Press, Princeton 2007, 135–136; Ivan T. Berend, *Ekonomika istorija Evrope u XX veku: Ekonomski modeli od laissez-faire do globalizacije*, Arhipelag, Beograd 2009, 180.

¹³ Joseph T. Bombelles, *Economic Development of Communist Yugoslavia*, The Hoover Institution on War, Revolution and Peace, Stanford 1968, 14; Branko Horvat, "Yugoslav Economic Policy in the Post-War Period: Problems, Ideas, Institutional Developments", *American Economic Review: Supplement, Surveys of National Economic Policy Issues and Policy Research*, LXI, 3 (1971).

¹⁴ Након формирања Привремене владе ДФЈ у оквиру Министарства трговине и снабдевања основана је Управа за спољну трговину (3. априла 1945), да би при формирању владе ФНРЈ (1. фебруара 1946) она прерасла у Министарство спољне трговине, након чијег укидања (10. октобра 1951) су спољнотрговински послови подељени између Привредног савета, Министарства финансија и Министарства иностраних послова. *Сл. лист ДФЈ*, 18 (1945); *Сл. лист ФНРЈ*, 45 (1951).

¹⁵ Rudolf Bičanić, *Economic Policy in Socialist Yugoslavia*, University Press, Cambridge 1973, 145; I. T. Berend, *н. г.*, 181; J. V. Mladek, E. Sturc, M. R. Wyczalkowski, *op. cit.*, 414; Pajko M. Буквић, „Девизна политика Југославије 1945–1990: искуства и поуке”, у: *13th International Multidisciplinary Scientific Conference EUROBRAND*, Kragujevac, 18–20. november 2016, TQM centar, Zrenjanin 2016, 42–44. Доступно на: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2901667. Приступљено: 24. 2. 2025.

¹⁶ *Сл. лист ДФЈ* 14/1945. Надзор је крајем 1945. операционализован доношењем правилника о надзору над увозом и извозом и упутства за извознике и увознике (*Сл. лист ДФЈ* 87/1945; 97/1945).

¹⁷ *Сл. лист ФНРЈ* 10/1946.

¹⁸ Решење о контроли Народне банке над девизно-валутним пословима и платним прометом са иностранством, *Сл. лист ДФЈ*, 60/1945; Закон о регулисању платног промета са иностранством (девизни закон), *Сл. лист ДФЈ* 68/1945; Правилник за извршење Закона о регулисању платног промета са иностранством (девизни правилник), *Сл. лист ДФЈ* 73/1945.

тета и прописивање изузетака у вези са регулисањем платног промета (август–септембар 1946);¹⁹ утврђивање да трговачко представништво (заступништво) може бити само домаће предузеће, уз дозволу министра спољне трговине (новембар 1947);²⁰ и централно планирање које је од 3. јуна 1947.²¹ по одобрењу Привредног савета и владе за послове увоза израђивала Савезна планска комисија, а за извоз Министарство спољне трговине.²²

Циљ државног монопола био је, према Р. Бићанићу, да производним предузећима онемогући сарадњу са иностранством, да постави границу између домаће и стране (тржишне) економије ради заштите планске привреде од флукуација тржишта и да спроведе у дело политику економске аутаркије (стање у којем би се све потребе задовољавале домаћим производима, а увоз и извоз свели на минимум). Тако посматрана спољна трговина је представљала *нужно зло*,²³ што је имало последице по њено функционисање, нарочито када су наступиле тешкоће услед разлаза са земљама Истока.

Једна од основних доктрина марксизма тичала се јединства унутрашње и спољне политике, што се одразило на теорију и економску политику Југославије. Као што је спољна политика одређена унутрашњим уређењем (социјализмом), тако су карактер власти и друштвено-политички систем одређивали економску оријентацију земље. Стога је разумљиво да се у остваривању спољнотрговинских циљева морало наићи на тешкоће, најпре јер се међународна трговина у великој мери обављала на принципима тржишта, а потом и зато што је Југославија морала мењати своју спољнотрговинску оријентацију. Усмеравање ка Истоку у извесној мери довело је до занемаривања спољне трговине јер су у оквиру дугорочних инвестиционих планова земље социјализма кредитирале једне друге и размењивале добра на унапред утврђеној основи.²⁴

Испочетка, Југославија је неговала најтешње односе са земљама социјализма, а на уговорно повезивање са СССР гледала као на темељ државне политике и независности.²⁵ Током 1946. и 1947. године потписани су спора-

¹⁹ *Сл. лист ФНРЈ* 69/1946, 73/1946, 74/1946.

²⁰ Уредба о оснивању и раду трговачких представништава и трговачких заступништава иностраних предузећа и установа, *Сл. лист ФНРЈ*, 100/1947.

²¹ Уредба о изради плана увоза и планској распдели робе увезене из иностранства, *Сл. лист ФНРЈ* 46/1947.

²² АЈ, 41-119-216, Развој организационих форми спољне трговине од ослобођења, s. d. [1948]. Потпредседник Владе, председник Контролне комисије и министар спољних послова ФНРЈ, Едвард Кардељ, тврдио је 1947. године да у земљи нема државног монопола и да он није потврђен ни Уставом нити законима, али да поједина министарства, а пре свега Министарство спољних послова, контролу доживљава као сопствени монопол, што је оштро осудио. *Privredna politika Vlade FNRJ*, I, 215.

²³ R. Bićanić, n. g., 145–146. У вези с тим Пертот пише: „Централно привредно планирање и вањска размена у суштини су међусобно антагонистички”. V. Pertot, *Ekonomika međunarodne razmjene*, I, 109.

²⁴ Lj. Adamović, n. g., 235–236, 239–240.

²⁵ Branko Petranović, „Okviri glavnih tokova društvenih promena u Jugoslaviji 1949–1950”, *Prispjevki za zgodovino delavskega gibanja XXII*, 1–2 (1982), 224. Уговор о пријатељству, узајамној помоћи и послератној сарадњи потписан је у Москви 11. априла 1945. (*Сл. лист ДФЈ*, 40/1945). Додуше, пословање са СССР-ом отежавао је неповољан курс рубље, који је Москва наметнула у лето 1945, а који је динар третирао лошије него друге социјалистичке валуте. Услед великог обима промета само за неробна плаћања у 1947. години СССР-у је требало

зуми о клириншком пословању, а потом и уговори о пријатељству и узајамној помоћи са земљама Истока,²⁶ што је условило веома висок степен размене.²⁷ Међутим, када је дошло до сукоба око Коминформа уследила је делимична ревизија идеологије.²⁸ За тако нешто били су потребни време и снажна активност на промени навика. Биле су потребне две године да се разуме да сукоб није тек догматски спор теоријске природе, него политички конфликт који је узео такав замах да је било нужно извлачење привредно-политичких консеквенци, између осталог и грозничаво трагање за новим облицима организације производње и размене и то у условима непостојања претходних теоријских и техничких припрема и са искуством већ прихваћених централно-планских метода код знатног броја привредних стручњака.²⁹

Убрзо након Резолуције Информбироа (ИБ), „економски притисак се почео претварати у економску блокаду”.³⁰ Југославија је била рањива на проблеме изазване немогућношћу извоза и увоза, па је било неопходно у кратком року преоријентисати се. То је било тешко не само због идеолошких препрека према капитализму, већ и због обима и структуре размене са Истоком. Истовремено, постојало је и велико неповерење Запада, чему је претходило вишегодишњи негативан став Југославије према демократским земљама, праћен одбијањем исплате накнаде за национализовану имовину и реципрочном блокадом југословенских средстава у иностранству. Југославија се није преоријентисала пре него што је пуна блокада почела, а нарочито тешке последице по привреду имало је раскидање уговора о инвестиционим кредитима на основу којих је започета градња низа објеката, а поједина добра плаћена унапред. Многи су послови обустављени, да би се након добијања кредита са Запада поново уговарала опрема, радили планови, рушили започети и према новим пројектима градили други објекти.³¹

Међународну трговинску размену пратио је низ тешкоћа изазваних економско-политичким и организационим мерама власти, укључујући нор-

исплатити око пола милијарде динара (АЈ, Министарство финансија ФНРЈ (12)-486, пов. бр. 280, 20. 12. 1945; АЈ, Савезна планска комисија (41)-116-209, О платним споразумима – неробним и робним, 31. 5. 1948; J. T. Bombelles, *op. cit.*, 41–42).

²⁶ Архив Народне банке (АНБ), Народна банка Југославије 1945–1992. (I/III), „Историјска архива”, кутија (к.) 385, 10, Распис, бр. 187/81, 16. 10. 1946. С Мађарском је 11. маја 1946. закључен споразум о репарацијама вредан 70.000.000 долара. *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: 1946, I*, Ђорђе Васиљевић (прир.), Jugoslovenski pregled, Beograd 1985, 129–133; *Сл. листић ФНРЈ* 28/1946 (Пољска), 42/1946 (Чехословачка), 60/1946 (Албанија), 4/1948 (Бугарска) и 5/1948 (Румунија).

²⁷ Југославија је на Исток 1946. пласирала око 75% укупног извоза и одатле остварила око 55% увоза. Тамо је и 1947. реализовано више од половине укупне размене, па чак и 1948. више од трећине извоза и нешто мање од 50% увоза (1949. размена је пала испод 15%, да би потом сасвим престала) (*Statistički godišnjak FNRJ 1954*, Savezni zavod za statistiku i evidenciju, Beograd 1954, 211–232; *Jugoslavija 1918–1988: Statistički godišnjak*, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1989, 299–305).

²⁸ Leonard Kukić, *Socialist Growth Revisited: Insights from Yugoslavia*, in: London School of Economics and Political Science, Department of Economic History: Working Papers, No. 268 (2017), 4. Доступно на: <https://www.lse.ac.uk/Economic-History/Assets/Documents/WorkingPapers/Economic-History/2017/WP268.pdf>. Приступљено: 24. 2. 2025.

²⁹ V. Pertot, *Ekonomika međunarodne razmjene*, 1, 120–121.

³⁰ Svetozar Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče: Memoari*, 2, Komunist, Beograd 1971, 102.

³¹ *Исцјо*, 102; F. Singleton, B. Carter, *op. cit.*, 115.

мативни неред оличен било у пренапрегнутости легислативе,³² било у недостатку прописа и одредаба. Иако је делатност размене роба и услуга са иностранством била *обвезник* Првог петогодишњег плана,³³ појам спољне трговине се у њему не помиње. У уводу је наведено да се план односи на све гране привреде, уз јасно преимућство индустријализације³⁴ и електрификације на савременој техничкој бази. Трговина (са снабдевањем) добила је простор, али је била реч о унутрашњој трговини.³⁵ План је предвидео раст вредности инвестиција у трговину, обезбеђење несметаног снабдевања, побољшање унутрашње размене, повећање броја народних ресторана, па и развој угоститељства и туризма, али ни једном речју, ни у општем члану о трговини (чл. 20), нити у конкретном плану трговине и снабдевања који је по гранским областима разрађивао количине производа или врсте и обим услуга (чл. 34), није поменуо размену са иностранством.

Мада је било јасно да се индустријализација не може ни приближно остварити без масовног увоза високотехнолошке робе, репроматеријала и дефицитарних сировина, закон о петогодишњем плану није прописао финансијски аспект нити проценио износ потребних девиза. То је остављено да се у току имплементације уреди одлукама и другим актима. Како је целокупни државни привредни и непривредни сектор био дужан да се посвети извршењу плана, тако је и ресор спољне трговине, под надзором Савезне контролне комисије (СКК), почео с његовом изградом и спровођењем.³⁶

У периоду административног управљања спољна трговина је била концентрисана у релативно малом броју предузећа.³⁷ Међутим, и у тако малобројном апарату обим пословања није био равномерно распоређен, па је 1948. године три четвртине увоза робе, вредне 17,26 милијарди динара, требало да обави тек неколико организација: Главна дирекција за текстил (31,5%), Технопромет (18,5%) и Хемпро (11%), као и Југометал, Главна дирекција за кожу и Југотехна (свака преко 5%).³⁸

Систем централног планирања увоза и извоза значајно је детаљно утврђивање обима, структуре и правца размене. На основу плана орган државне

³² Само у сфери савезне регулативе у периоду 1945–1952. година донето је око 130 прописа различите правне снаге и ширине деловања који у наслову садрже појмове у вези са девизним пословањем, увозом и извозом. База *Службеног листа ДФЈ/ФНРЈ* на сајту *Службеног листника Републике Србије*: <https://pravno-informacioni-sistem.rs/>.

³³ Услед кризе, Петогодишњи план је крајем 1949. продужен за једну годину (до краја 1952), а 1950. године је замењен знатно мањим кључним инвестиционим програмом који је елиминисао многе незавршене пројекте и концентрисао се на оне који су могли уклонити постојећа *уска љрпа* и помоћи побољшању трговинског биланса (Ј. Т. Bombelles, *op. cit.*, 18).

³⁴ Мило Мirković, *Izgradnja socijalističke ekonomije u Jugoslaviji*, Informator, Zagreb 1979, 52, 70–76.

³⁵ Наведено је да се робни промет на мало са 55 милијарди динара (1946), подигне на 102 милијарде (1951), да се трошкови трговине спусте испод 10% малопродајних цена производа и да се трговачки апарат оспособи за несметан рад (*Сл. лист ФНРЈ* 36/1947).

³⁶ АЈ, 9-44, Прегледи годишњег плана извоза и увоза (1948).

³⁷ То је било сасвим супротно предатној пракси када се извозом бавило око 300 предузећа, са мрежом комисионара, док се увозом бавило преко 1.000 предузећа, не рачунајући разна заступништва (АЈ, 41-119-216, Развој организационих форми спољне трговине од ослобођења, s.d. [1948]).

³⁸ АЈ, 9-4, МСТ, Годишњи план увоза за 1948. годину.

управе постављао је задатке спољнотрговинским предузећима и контролисао њихово извршење.³⁹ Сваки посао извоза, увоза или компензације морао је имати одобрење надлежног органа, што је успоравало пословање.⁴⁰ Систем чврсто планираних цена је стварао тешкоће при ценовним флукуацијама на међународној пијаци, а трговински споразуми који су закључивани са инопартнерима садржали су вредносне или количинске контингенте за сваки производ, што је захтевало беспрекорно планирање и ометало мењање потреба. Произвођачи извозне робе нису имали директну везу са страним партнерима⁴¹ и нису познавали стање на тржиштима, па се јавила производна незаинтересованост (мањак и слаб квалитет робе), подаци из детаљних планова нису били јавно доступни, стране у спољнотрговинском послу нису разговарале директно, већ посредством државних органа, курс динара био је прецењен и неодржив при трансакцијама, а стечене девизе морале су бити продате Народној банци, односно од ње за страна плаћања купљене.⁴²

Иако су непосредно после рата стари међународни трговински уговори оглашени важећим (сем са непријатељским земљама)⁴³ то није имало већи значај због измењених услова за обављање спољне трговине који су захтевали нове инструменте. Уместо царина, које су раније регулисале међудржавне трговинске односе, уведена су разна ограничења, увоз и извоз подвргнути су контингентирању и забранама,⁴⁴ а дугорочне трговинске споразуме

³⁹ До октобра 1951. извршењем плана руководило је Министарство спољне трговине. Оно је такође регистровало увознике и извознике, управљало предузећима за међународну шпедицију и надзирано и контролисало послове робног промета са иностранством, укључујући и контролу на границама путем своје управе царина. Већи део тих послова потом је прешао на Уред/Управу за спољну трговину Привредног савета ФНРЈ. Финансијски аспект пословања контролисали су и спроводили Министарство финансија и Народна банка (девизно пословање) (Уредба о контроли извоза и увоза, *Сл. лист ФНРЈ* 10/1948; АЈ, 40-134-317, АЈ, 40-134-318, АЈ, 40-135-319, АЈ, 40-135-320 /акта спољнотрговинског пословања, 1952–1953/).

⁴⁰ Дозволе за извоз и увоз укинуте су тек средином 1952, мада је девизно пословање и даље ишло преко Народне банке, у којој су привредне организације имале девизне рачуне и део средстава уплаћивале у корист „фонда за покриће општедржавних девизних потреба“ (Централног девизног фонда). Народна банка је, независно од банкарског пословања, водила већи број периодичних евиденција о спољнотрговинском пословању (Уредба о извозу и увозу робе и девизном пословању, *Сл. лист ФНРЈ* 35/1952; АЈ, 40-35-80, Народна банка ФНРЈ, 27. 4. 1951).

⁴¹ Тек изузетно, у раној фази административног управљања, приватни и задружни сектор могао је извозити своју робу, под условом да није била рационисана. У пракси радило се о незнатним количинама воћа и сл. производа (АЈ, 41-119-216, Развој организационих форми спољне трговине, s.d. [1948]).

⁴² J. V. Mladek, E. Sturc, M. R. Wyczalkowski, *op. cit.*, 114–116; Милош Лаловић, *Пословање њепредузећа са иностранством*, Рад, Београд 1953, 21–25; V. Pertot, *Ekonomika međunarodne razmjene*, 1, 106–109; Saša Ilić, “Socialist Banking: The Continuous Evolution of the Banking Sector in Yugoslavia (1944/45–1991/92)”, *Analni Pravnog fakulteta u Beogradu* LXX, 1 (2022), 37, 44.

⁴³ Сматрало се да су трговински уговори са земљама које нису биле непријатељске правно и даље на снази, јер су они били закључени на дуги рок, с могућношћу једностраног раскида, до кога није дошло ни у једном случају. Истовремено, власт је била свесна да је потребно, услед промена привредних и других услова у ФНРЈ, приступити ревизији старих трговинских уговора и закључивању нових (АЈ, 41-116-209, Потсетник о проблемима спољне трговине, s.d. [1945]).

⁴⁴ Уредба о обезбеђењу контингентата робе намењене извозу, *Сл. лист ФНРЈ* 13/1947; Уредба о изради плана увоза и планској расподели робе увезене из иностранства, *Сл. лист ФНРЈ* 46/1947.

заменили су краткорочни компензациони споразуми. Први споразуми са СССР-ом и земљама Истока (1945–1946), орочени на годину дана, имали су компензациони карактер и садржали су робне листе.⁴⁵ Закључивање таквих споразума са Западом ишло је теже, пре свега због предатних потраживања према Југославији.⁴⁶ У исто време у размени са Истоком (СССР, Чехословачка, Мађарска), као и неким западним земљама (Швајцарска, Шведска) јавио се нови вид споразума намењен инвестиционим набавкама. Међутим, реализација таквих споразума захтевала је дуже време, па је већина њих раскинута након 1948. године.⁴⁷

Једну од грешака при компензационим споразумима представљало је погрешно контингетирање. Ту аномалију је на конференцији од 23. јуна 1947. године у Председништву владе ФНРЈ учио помоћник министра рударства ФНРЈ, инжењер Тадија Поповић. Навео је да су у уговорима са земљама социјализма, нарочито са Чехословачком и Пољском, уговорени превелики контингенти, чија реализација није достигла ни 50%. Да проблем буде већи ни тако слабо извршење уговора није спровођено по приоритету, већ стихијски. Том приликом је читав ресор спољне трговине претрпео оштру критику Е. Кардеља и оптужбу за монополизам и угрожавање плана.⁴⁸

Спољна трговина, као и све друге привредне, па и многе друштвене делатности, биле су подвргнуте захтевима за брзу индустријализацију. Да би се ратом оштећена привреда што брже опоравила и успоставила производња било је нужно код извесних делатности привремено занемарити принцип економичности, што је појава позната у општој економској пракси. Тако су и спољној трговини наметани методи рада неприхватљиви у стабилним временима. Како је увоз робе инвестиционог и репродукционог карактера захтевао велике количине девиза до којих је Југославија морала доћи углавном сопственим снагама (сем помоћи Унре), а извори страног новца сведени на недовољну суму затечених девизних залиха, наметнут је извоз свих производа до којих се могло доћи и за које је иностранство било заинтересовано, по било коју цену. Извоз је спровођен сходно потребама увоза, без обзира

⁴⁵ Амбасадор САД Кевендиш Кенон (Cavendish Cannon) је у извештају државном секретару од 4. јануара 1948. приметио да Петогодишњи план озбиљно *проклизава* услед површности трговинских споразума са земљама Истока и непостојања вишкова за извоз (*Foreign Relations of the United States, 1948, Eastern Europe, The Soviet Union*, IV, Washington 1974, 1057–1058. Доступно на: http://eudocs.lib.byu.edu/index.php/Communist_Yugoslavia_1945-1992. Приступљено: 5. 9. 2024).

⁴⁶ International Bank for Reconstruction and Development (IBRD), Report and recommendations to the President to the executive directors concerning a proposed Loan to Yugoslavia, No. P-23, October 8, 1951. Доступно на: <https://documents.worldbank.org/en/publication/documents-reports/documentdetail/752321468178143079/yugoslavia-imports-program-project>. Приступљено: 6. 9. 2024.

⁴⁷ Vladislav Milenković, „Spoljna trgovina”, у: Vladimir Cerić i dr. (red.), *Razvoj privrede FNRJ*, Nolit, Beograd 1956, 401. Реализација појединих уговора, нарочито са СССР, ишла је и пре политичког раскида „невјероватно тешко” (АЈ, Централни комитет Савеза комуниста Југославије (507)-к.24, VIII, II/4-d-8, Записник са саветовања са друговима из Радиокомитета, 1. 3. 1948). О томе више у: Саша Илић, „Од наде до разочарања – помоћ Совјетског Савеза у изградњи југословенске привреде (1945–1948)”, *Годишњак за друштвену историју* XXIII, 1 (2016), 54–55; С. Илић, *Сјанци „јасиџарбајџери”*, 198–218.

⁴⁸ Примера ради, набављени су метални производи за којима није постојала неодложна потреба (*Privredna politika Vlade FNRJ*, I, 215, 223).

на финансијску нерентабилност. Истовремено, егализовање негативних разлика путем фонда за изједначавање цена, о чему ће бити речи касније, имало је за последицу формирање мноштва курсева, па паритет динара према страним валутама није позитивно утицао на могућност извоза, а слично је било и код увоза. Очекивало се да такве околности престану по завршетку обнове, али оне су поново добиле на снази након прекида веза са Истоком, када су посебно биле погођене поруџбине за инвестициону изградњу.⁴⁹

Спољној трговини није погодовала диспропорција која се јавила између увоза и извоза. Док је убрзана индустријализација тражила повећање увоза, што је захтевало раст одговарајућег извоза, дотле се поступно ширило и домаће тржиште које је апсорбовало део извозно адекватних производа, чиме се ограничавао обим извоза. Та диспропорција, која није непозната при убрзаном економском расту, је услед наведених фактора, као и немогућности добијања дугорочних кредита, проузроковане политичким разлозима, у случају Југославије деловала оштрије него иначе.⁵⁰

Планска привреда је значила снажну заштиту домаће производње од стране конкуренције, па је увоз био дозвољен само за неопходна средства и уз посебне дозволе.⁵¹ Пошто за финансирање плана није било довољно средстава у земљи, није било могуће обезбедити стране зајмове, а страна улагања нису била дозвољена, терет акумулације инвестиционог капитала прелио се у највећој мери на сељацима, чија је роба подвргнута ниским ценама⁵² и на раднике, чије су наднице биле ниске. Током прве деценије након рада живот већине становника карактерисали су немаштина и оскудица, већи него пре.⁵³

Неуспех земаља са доминантном примарном производњом да ојачају извоз током процеса индустријализације последица је тзв. недостатка снабдевања (*supply-deficiency*). До њега, према неким теоретичарима, долази зато што индустријализација усисава све више производа пољопривреде, чиме се смањује обим продуката за извоз, а према другима услед високих продајних цена (вишим него у развијеним индустријама) које узрокује акутни притисак на снабдевање примарним производима у економији пуне запослености и то притисак који се наставља услед слабе еластичности снабдевања таквим производима. Управо проблем недостатка снабдевања Мајзелс види као кључни за недовољан успех Југославије у процесу индустријализације и извоза.⁵⁴

⁴⁹ AJ, 12-902, Анализа, 26. 6. 1952.

⁵⁰ V. Milenković, н. д., 401–402; Dušan Čehovin, *Економски односи Југославије са иностранством*, Kultura, Београд 1960, 9, 32.

⁵¹ Дозволе су укинуте средином 1952. Уредбом о извозу и увозу робе и девизном пословању (*Сл. лист ФНРЈ* 35/1952).

⁵² Према Кидричу, политика „извлачења новца из села” тенденциозним смањивањем цена пољопривредних производа требало је да сељаштву остави само минимум материјалних средстава, чак ни „нешто мало изнад потреба” (*Privredna politika Vlade FNRJ: Zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ, IV*, Miodrag Zečević, Bogdan Lekić (прir.), Архив Југославије, Београд 1995, 281).

⁵³ Dušan Bilandžić, *Хрватска модерна историја*, Golden marketing, Загреб 1999, 253.

⁵⁴ У периоду 1937/1938–1955. светска трговина је укупно порасла за 25%, док је југословенски извоз опао за 40%, изузев извоза дувана који је премашио предатни (Alfred Maizels, *Industrial Growth and World Trade*, Cambridge University Press, Cambridge 1963, 114, 124).

Структура међународне размене била је комплексна последица економског наслеђа и социјалистичке економске политике. Предратна структура извоза била је једноставна, са око 50% прехранбених и других пољопривредних производа, око 20% дрвета и 20% руда и обојених метала, углавном сировина и полупрерађевина. Послератна развојна стратегија темељила се на проширењу експлоатације природних богатстава у три наведена сектора, на коришћењу прихода од извоза за финансирање увоза опреме и репроматеријала и на добијању знатне помоћи СССР-а. Од та три програма успешно је, додуше уз последице по животни стандард грађана, реализован други, тако да је удео потрошачке робе у увозу смањен са 22% од пре рата на 11% у периоду 1947–1951. Међутим, индустријализација је најпре смањила обим пољопривредне производње *per capita*, а тиме и количине аграрних производа за извоз, да би већ од 1951. године земља постала нето-увозник аграрних производа. Истовремено, национализација страних предузећа оптеретила је платни биланс, а репарације су у знатној мери остале неисплаћене. С друге стране, помоћ СССР-а није била довољна, а размена са земљама Истока је, након стабилизације 1947–1948. године на око 50% извоза и 42% увоза, у току 1949. смањена за трећину, да би 1950. године престала. У тренутку тако крупних промена Југославија није била довољно активна на Западу, остала је без олакшица које су западне земље омогућиле једна другој, својевољно је одбила Маршалов план и остала је изван Општег споразума о царинама и трговини (GATT). Све то је водило паду обима трговине, а нарочито извоза, у десетинама индексних поена. Да ситуација по платни биланс буде још неповољнија, увоз је падао краће (1949–1950) и у знатно мањем обиму од извоза.⁵⁵

Структура спољне трговине, на коју су утицали затечено стање привреде, захтеви индустријализације у условима скромних извора финансирања и шокови изазвани спољнополитичком преоријентацијом, веома је неповољно деловала на учинак међународне размене, а тиме и на општи привредни успех.⁵⁶ Рана процена извозних могућности показала је да је Југославија 1945. и 1946. године могла у нешто озбиљнијим количинама понудити производе шумарства (дрвну грађу и паркет), рударско-топионичке и хемијске производе (руде, метале, киселине), воће и поврће (свеже и сушено воће, пекмез, пулпу, сок, алкохолна пића, пасуљ), вредних близу 5,5 милијарди динара, и у знатно мањој вредности од око 570 милиона динара за стоку и сточне производе (перје, кожа, црева, живинско месо, риба, јаја), лековито и ароматско биље (сушено биље, уља) и индустријско биље (хмелј). Међутим, чак и тако оскудна понуда била је у просеку 200% скупља од цене која се могла постићи на страним пијацама (изузев лековитог биља), па се ни таква процена није могла реализовати.⁵⁷

⁵⁵ Branko Horvat, *Privredni sistem i ekonomska politika Jugoslavije: problemi, teorije, ostvarenja, propusti*, Institut ekonomskih nauka, Beograd 1970, 67–68; J. T. Bombelles, *op. cit.*, 41; С. Илић, „Од наде до разочарања”.

⁵⁶ Национални доходак, као један од основних показатеља привредног развоја се у периоду 1948–1952. у просеку повећавао по стопи од 1,9% годишње (D. Čehovin, *н. г.*, 6–7).

⁵⁷ АЈ, 41-116-209, Потсетник о проблемима спољне трговине, s. d. [1945] и Задатци спољне трговине и сметње које се појављују у њеном раду.

У години пред Петогодишњи план (1946) Југославија је извезла 44% сировина, 32,8% полуфабриката и 23,2% производа високе обраде, а увезла је 36,4% сировина, 28,6% полупроизвода и 35% финалних производа. Тај не нарочито сјајан резултат постао је лошији у наредним годинама. У прве две године плана извезено је 16,3% (1947) и 15,4% (1948) готових производа, да би се потом удео фабриката свео на 5,7% (1950) до 6,8% (1951). Истовремено увоз готових производа кретао се између 44,9% (1946) и 53% (1951).⁵⁸

Као последица обнове и инвестиционог бума структура извоза је била нешто другачија од предратне. Битно је смањен извоз житарица, стоке и производа сточарства, донекле коже и текстила, а повећан извоз индустријског биља, воћа и поврћа, дрвета, хемијских артикала и производа екстрактивне индустрије. Истовремено, порастао је увоз сировина, горива и инвестиционих добара, а опао увоз потрошне робе. Извоз хране је опао због нижег нивоа аграрне производње и због раста потрошње узроковане напуштањем села. Чак и такав извоз није остварио домете које је могао остварити услед географског положаја и транспортних могућности. Наиме, првих година након рата цене аграрних производа и сировина су на светској пијаци имале повољно кретање у односу на индустријске артикле. То се позитивно одразило на Југославију, али знатно мање него на прекоморске земље. Разлог томе је било то што је Југославија извозила такву робу у европске земље и продавала је по *свејским ценама*, а увозила из истих тих земаља по ценама вишим од светских због виших трошкова производње у Европи.⁵⁹

Југославија раног социјализма патила је од хроничног недостатка девиза.⁶⁰ Страна валута прибављана је извозом, али и продајом доларских резерви и злата.⁶¹ Извоз је био неопходан услов за извођење инвестиционог програма, што због обезбеђења девиза, што због извршења клириншких споразума на основу којих су набављани електротехнички материјал, метал, машине, текстил итд. Знатне количине кључних производа морале су бити плаћене унапред, а онда се месецима чекало на израду и испоруку. Крајем 1948. унапред плаћена роба вредела је око 2,5 милијарде динара.⁶² Из наведених разлога у потрагу за страним средствима плаћања дали су се сви који су на било који начин могли трговати с иностранством, па се у посао укључила и моћна УДБА извозом робе створене по ниској цени (готово бесплатно) на Голем отоку и другим логорима за *ибеовце*.⁶³ Коначно, новоподигнута индустрија је такође допринела недостатку стране валуте. Она је захтевала раст увоза сировина, полуфабриката и готових производа док је у исто време мало доприносила ширењу палете финалних производа намењених извозу.⁶⁴

Мањак девиза утицао је на споро поправљање стандарда грађана, јер већина новостворене робе није ишла у потрошњу, већ ка извозу. Инвестиције

⁵⁸ *Jugoslavija 1918–1988*, 307.

⁵⁹ АЈ, 12-491, Паритет југословенске валуте (1948).

⁶⁰ Девизне резерве су 1937. године износиле 43% увоза оствареног у тој години, да би 1948. спале на 12%, а 1952. на 4%. В. Horvat, *Privredni sistem*, 68.

⁶¹ АЈ, 12-901, Проблематика наше девизне ситуације, стр. пов., б. б, 8. 8. 1949.

⁶² АЈ, 12-491, Паритет југословенске валуте (1948).

⁶³ Martin Previšić, *Goli otok: istorija*, Vukotić media, Beograd 2023, 371–377.

⁶⁴ J. T. Bombelles, *op. cit.*, 42.

у тешку индустрију утицале су на квалитет живота у више равни.⁶⁵ Оне нису оставила средства за развој производње роба широке потрошње, а трка за девизама усмерила је ка извозу све што се могло продати, често по ниској цени. Поједини производи добили су снажну експортну оријентацију, па је првих година након рата извезено око 80% вредности производње бродова, 60% рафинисаног олова, 50% производа од ваљаног алуминијума и легура, 44% неорганских хемикалија, 44% ваљаног бакра, 30% електричних уређаја и опреме итд.⁶⁶

С обзиром на отежано добијања девиза очекивало се и о томе доста писало у актима привредних органа, да се њима располаже рационално, чак рестриктивно, али није увек било тако. Девизе су се одливале и у случајевима кад је домаћа производња овладала неким продуктом, али је толико био прецењен да је увоз било тешко онемогућити. Индустрија локомотива, стројева и мостова „Ђуро Ђаковић“ из Славонског Брода имала је 1952. године потребу да две старе телефонске централе замени једном новом. Адекватну централу могла је обезбедити домаћа „Искра“ из Крања и инострани „Сименс“ (Siemens). Међутим, израда и компоненте за Искрину централу са 200 бројева вредели су 36.166 долара, док је у Бечу „Сименс“ тражио свега 10.900 долара.⁶⁷

Било је и неповерења у правилно коришћење девиза. За потребе Жељезаре Зеница загребачки „Раде Кончар“ наручио је у Немачкој електричну опрему вредну 200 милиона динара, с чиме се сложило одељење Привредног савета ФНРЈ задужено за централни девизни фонд. Ипак, до плаћања није дошло јер Народна банка није имала довољно немачких марака. Жељезара је посумњала да је Народна банка марке потрошила на друге поруџбине (као приоритетне), па је у августу 1952. замолила Секретаријат за инвестиције Привредног савета да то провери пошто јој је опрема хитно била потребна.⁶⁸

Стварност је наметала и дилеме из којих није било ваљаног излаза. Пример таквог проблема били су страни стручњаци на раду у Југославији. Пред привреду стављен је задатак да развије модерну индустрију, за шта је недостајало стручног кадра, па је он морао бити ангажован у иностранству. Међутим, тај је кадар изазивао стални одлив девиза, па се дешавало да предузећа и државни органи страним стручњацима ускраћују поједина уговором гарантована права и девизне припадљности, што је доводило до неспоразума и спорова. Излаз из такве ситуације донело је тек време, односно стварање домаћег стручног кадра, за шта је било потребно неколико година.⁶⁹

Важну одлику административног управљања трговином чинили су фондови за изједначавање цена индустријских и пољопривредних производа:

⁶⁵ О утицају изградње тешке индустрије на стандард грађана вид.: Ivana Dobrivojević Tomić, „Život u socijalizmu – prilog proučavanju životnog standarda građana u FNRJ 1945–1955“, *Istorija 20. veka*, XXVII, 1 (2009), 73–86.

⁶⁶ Banque de France, Patrimoine et archives historiques (BdF, PAH), Études et statistiques, Direction des Etudes (18), Dossiers d'étude sur la Yougoslavie, 5 Documentation, 1370200007 AR 10 [по старој сигнатури: boîte 9], dossier 2, Industrie: Industry I-99-10, 6 Juin 1966.

⁶⁷ АЈ, 40-121-277, акт „Ђуре Ђаковића“ бр. 31343/52, 22. октобар 1952.

⁶⁸ Исто, акт бр. 3400, 29. август 1952.

⁶⁹ Вид.: С. Илић, *Ситранци „јасїарбајїшери“*, 415 и даље.

егализациони фондови.⁷⁰ Њихово формирање уследило је након доношења Уредбе о изједначавању цена, с краја новембра 1945.⁷¹ Циљ им је био обезбеђивање јединствених цена на читавој државној територији, али како се показало, у њиховом оснивању било је доста произвољности.⁷²

Захтев за формирање Фонда за изједначавање цена у области спољне трговине покренут је 1946. године, с првобитном идејом да његова средства за подмиривање извоза износе 700 милиона до милијарду динара, да се финансије обезбеде из Фонда за обнову земље и из наплате доприноса на увезену робу, а да њиме управља министар спољне трговине.⁷³ Ускоро су при више различитих савезних и републичких привредних органа и у појединим централама Народне банке образовани егализациони фондови чији је задатак био да спрече поремећаје у систему планских цена, до којој би долазило услед разлике у ценама на домаћем и на страном тржишту. Када су цене неке робе биле више на страном тржишту од домаћих, извозник је разлику уплаћивао у егализациони фонд, а ако су стране цене биле ниже него домаће, он је *јубићак* добијао из тог фонда. Обрнуто пропорционално важило је за увознике робе.⁷⁴

Међутим, функционисање егализационог фонда било је оптерећено недостацима. Поједина предузећа каснила су месецима с уплатом обавеза, а задржаним средствима повећавала су обртна средства, кршећи финансијску дисциплину по два основа: неправилним односом према фонду и недозвољеним повећањем обртних средстава.⁷⁵ Привреда није могла бити изолована од утицаја споља и они су се посредно преливали на куповну моћ динара, па је фонд имао инфлаторно дејство.⁷⁶ Финансијски трошак при изједначавању цена, тј. ликвидација глобалног негативног салда, стварао је негативне курсне разлике.⁷⁷ Тиме се обезвређивао динар, који је ионако ослабио услед повећања новчане масе, нарасле са 17,8 милијарди на крају 1945. године на 47,8 милијарди динара крајем 1951. Пораст новчане масе, уз раст краткорочног кредитног волумена и повећање друштвеног производа и поред доношења

⁷⁰ М. Aleksić, М. Unković, *н. г.*, 244–245; Radovan Kovačević, *Ekonomski odnosi Jugoslavije sa inostranstvom*, Ekonomski fakultet, Beograd 2003, 70–71.

⁷¹ *Сл. лист ДФЈ* 92/1945.

⁷² Међу њима је ускоро завладао неред, па надлежном Министарству финансија већ 1948. није било јасно колико их има и да ли служе сврси за коју су основани, или има и непотребних? АНБ, I/III, „Историјска архива”, к. 475; Распис Министарства финансија; Пов. V бр. 2999, 23. април 1948.

⁷³ АЈ, 41-116-209, Резултати досадашњег рада, стечено искуство и будући задаци спољне трговине, s. d. [1946].

⁷⁴ Пертот користи израз *Фонд за вањску трговину* и запажа да фонд учесника у спољној размени чини незаинтересованим јер нема ризика од губитка, нити користи од добитка оствареног због разлика у ценама. V. Pertot, *Ekonomika međunarodne razmjene, knj. I*, 110–111. Преписка о егализационим фондовима: АНБ I/III, „Историјска архива”, к. 475, Преписка са фондовима за изједначавање цена, 1947–1948.

⁷⁵ АЈ, 12-833, Преглед извршења планова ревизије у I полугођу 1949.

⁷⁶ Разлике између спољашњих и унутрашњих цена нису се преносиле на појединачне артикле, али оне су реално постојале и морале су бити подмириване ликвидацијом глобалног салда.

⁷⁷ Средства за измирење таквих разлика само при извозу за 1949. годину износила су према прелиминарном обрачуна (дефинитивни је био већи) више од 1,6 милијарди динара (АЈ, 12-456, Министарство спољне трговине, I/3 Пов. 639, 17. јануар 1950).

разних административних мера утицали су на раст цена, па су поједини артикли између 1945. и 1951. године поскупели између пет пута (кромпир) и 33 пута (вунени штоф).⁷⁸ Коначно, с почетком реформе (1952) престало деловање егализационих фондова, мада су неки рецидивни тог облика интервенционизма дуго остали присутни у систему цена и структури спољне размене.⁷⁹

Блиско с претходним било је и питање курса динара, који је снажно деловао на спољну трговину. Курс је привремено утврђен решењем Министарства финансија од 12. априла 1945, када је утврђен паритет од 56.300 динара за килограм злата и однос према америчком долару (50,06 динара), совјетској рубљи (9,44) и британској фунти (208,55), који су узимани као основа за обрачун других валута.⁸⁰ Тај је курс утврђен без консултација са Међународним монетарним фондом (ММФ), који је у септембру 1946. позвао земље чланице да региструју паритете валута. Југославија је била у групи од седам земаља које су затражиле продужење регистрације, што је ММФ одобрио. Подражавањем политике СССР-а, који је имао негативан став према ММФ-у, био је главни разлог зашто сарадња са фондом није настављена до 1949. године.⁸¹ Тек када је опала економска сарадња са Истоком и започела преоријентација ка Западу, Југославија је затражила регистрацију паритета динара према злату (56.263,7994 динара за килограм злата), односно 50 динара за један долар, што је ММФ потврдио 23. маја 1949.⁸² Међутим, реални курс динара, остварен у пословним трансакцијама, почео је од службеног да одступа знатно раније. Још 1946. године, за разлику од извозног, који је био готово једнак званичном, увозни курс је депресирао за око 3,3%, да би до краја 1950. био два пута, а до краја 1951. шест пута већи од званичног (извозни је депресирао за око трећину).⁸³

Под таквим условима у сектору спољне трговине започело се с увођењем мера на смањењу административног управљања и јачању економских фактора. Прве мере су наступиле почетком 1951. када је прописано да део извозничких девиза остане предузећу на слободно располагање.⁸⁴ То је по-

⁷⁸ Filip Martinović, *Uzroci devalvacije jugoslovenskog dinara i njihova efikasnost*, Tanjug, Beograd 1979, 39.

⁷⁹ V. Pertot, *Ekonomika međunarodne razmjene*, 1, 105, 111.

⁸⁰ Miodrag Ugričić, *Novčani sistem Jugoslavije*, Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, Beograd 1967, 145. Решењем министра финансија од 18. јануара 1946. утврђени су курсеви низа других валута по којима Народна банка купује и продаје страну валуту и делимично је модификован паритет према долару (50 динара) и фунти (200 динара), али у том акту није наведен курс рубље (*Сл. лист ФНРЈ* 8/1946).

⁸¹ Biljana Stojanović, "Exchange Rate Regimes of the Dinar 1945–1990: An Assessment of Appropriateness and Efficiency", in: *The Experience of Exchange Rate Regimes in Southeastern Europe in a Historical and Comparative Perspective: Workshops – Proceedings of OeNB Workshops*, 13, Oesterreichische Nationalbank, Vienna 2008, 201–202. Доступно на: <https://hdl.handle.net/10419/264848>. Приступљено: 30. 1. 2025.

⁸² Народна банка ФНРЈ, Главна централа, „Годишњи извештај: Платни промет са иностранством 1949”, Београд 1950, 1 (укорићен, машином куцани материјал, Библиотека Народне банке Србије).

⁸³ V. Pertot, *Ekonomika međunarodne razmjene*, 1, 113; R. Kovačević, *н. г.*, 85–87.

⁸⁴ Решење о стимулсању носилаца плана извоза, којим је извозницима који премаше план омогућено делимично слободно располагање на тај начин стеченог *вишка*. АЈ, 41-119-212, Решење Министарства спољне трговине, бр. 2900, 27. јануар 1951.

јачало интерес извозника за извоз, али није допринело повећању интереса произвођача за побољшање квалитета и продуктивности. Шири повољан ефекат није омогућавала ни подела спољнотрговинских предузећа на извозна и увозна, јер она која су зарађивала девизе нису их и трошила. Стога су зарађене девизе пребациване на новоформиране девизне фондове у саставу привредних грана, одакле су усмераване увозницима, што је опет био мање економски, а више административни фактор (систем *аутофинансирања*). Друге мере за олакшање међународне размене, из јула 1951, тицале су се ограничавања обрачунских разлика за део извозне робе (прехранбени артикли), што је умањило ефекте негативних курсних разлика и којим је на мала врата уведена промена паритета динара. Тако су пола године пре новог курса извозни пољопривредни артикли вредновани 350 динара за долар.⁸⁵

Нов паритет је на основу решења министра финансија о утврђивању курсева валута уведен 1. јануара 1952, па је један амерички долар вредео 300 динара.⁸⁶ Показало се да та девалвација није довољна и да је динар остао прецењен. Још већи проблем тицао се диспаритета домаћих и страних цена који се могао неутралисати само путем слободног деловања тржишних снага, што се није могло дозволити у чистом облику због велике разлике у ценама на домаћем и на међународном тржишту, због велике разлике југословенских производних функција у разним гранама у односу на капиталистички свет, као и због великог одступања домаћег институционалног оквира од оног који је постојао у развијеним земљама. Уклањању диспаритета такође нису погодвали нивои производње, продуктивности и девизних резерви. Увођење новог спољнотрговинског и девизног режима, 1. јула 1952, и корективи који су се тицали девизног курса (коэффициенти цена одређених производа) утицали су на процес слободног формирања цена, али то је био тек почетак пута ка развијенијим формама тржишног пословања.⁸⁷

У реалности, курс динара био је према неким валутама потцењен (лев, француски франак и нарочито рубља), а према неким прецењен (чехословачка круна, валуте западних земаља),⁸⁸ али истовремено у реалним трговинским пословима подложен променама готово при сваком извозном и увозном послу. На бази учинка егализационих фондова Перто је израчунао вероватну стварну вредност динара за период 1946–1954. година, што представља погодно средство за утврђивање реалног учинка спољне трговине. Том проценом недвосмислено је показана прецењеност динара, која је била карактеристика не само епохе административног управљања привредом, већ и каснијег периода.

⁸⁵ АЈ, 12-902, Анализа, 26. јун 1952. У септембру 1951. донете су додатне мере за олакшање увоза и извоза пољопривредно-прехранбених производа у духу *аутофинансирања*, којима је такође посредно потврђен пад вредности динара. За сва девизна средства уплаћена у фондове за аутофинансирање увоза извознику се плаћала накнада у динарима у шестострукој вредности (500%) (АЈ, 9-142, Решење Министарства финансија, VIII-F стр. пов. бр. 98, 14. септембар 1951).

⁸⁶ Сл. лист *ФНРЈ* 1/1952.

⁸⁷ F. Martinović, *Uzroci devalvacije*, 49–54; M. Aleksić, M. Unković, *н. г.*, 245–247.

⁸⁸ АЈ, 41-116-209, О платним споразумима – неробним и робним, 31. мај 1948.

Табела 1. Стварна вредност динара у спољнотрговинском пословању (1946–1952)⁸⁹

	Обрачунски долар – извоз	Обрачунски долар – увоз
Курс 50 динара 1 долар		
1946.	49,90	51,65
1947.	54,60	55,30
1948.	68,00	54,50
1949.	76,50	66,30
1950.	104,30	77,90
1951.	354,30	66,25
Курс 300 динара 1 долар		
1952.	422,10	402,00

У вези са динаром и његовом вредношћу према другим валутама било је и питање иностраних плаћања. Надлежности у вези са спољним плаћањима биле су под контролом Министарства финансија, али већ од септембра 1945. функције платног промета са иностранством подељене су одредбама Девизног закона⁹⁰ између Банковно-валутног одељења тог министарства, Управе (доцније министарства) за спољну трговину и Народне банке, укључујући и поједина преношења надлежности између *девизних власћи*.⁹¹ Временом, у Министарству финансија су о платном промету са иностранством бригу водила три ужа организациона дела: Одељење међународних платних споразума, Девизно одељење (са групама за девизно планирање, извршења плана и инспекцију) и Уред за заштиту југословенске имовине у иностранству. Народна банка није до 1948. године била ексклузивни носилац оперативних девизних послова (иноплаћања и руковање девизама), пошто је овлашћење за то могла давати новчаним заводима,⁹² што је знатно редуковано

⁸⁹ Пертот је вероватну стварну вредност долара добио умањењем или увећањем вредности извоза/увоза по званичном курсу за проценат промета спољнотрговинског фонда у укупној вредности извоза/увоза, а тај је проценат добијен израчунавањем салда уплата или исплата фонда на име разлике у ценама (Vladimir Pertot, *Ekonomika međunarodne razmjene Jugoslavije, Dokumentacija, knj. 2*, Informator, Zagreb 1970, 229). Према Мартиновићу, вредност динара у спољнотрговинским пословима била је знатно слабија него што се могло израчунати на основу егализације цена. Сматрао је да је динар још 1946. био шест пута прецењен и навео извозни курс од 299 динара и увозни од 302 динара за долар. До 1951. године динар је још ослабио, па је при извозу долар вредео 354 динара, а при извозу 326 динара. Нереални курс је остао и после девалвације па је 1952. ефективни извозни курс износио 585, а увозни 440 динара за долар. У овом раду за потребе прерачунавања приближно стварног учинка спољне трговине аутор ће се придржавати процене В. Пертота, али *сипрожа* метода Ф. Мартиновића има утемељење у потоњим догађајима, када је 1954. године, приликом обрачуна извоза и увоза, уведен прим од 100% на званични курс, чиме је долар вреднован 600 динара, односно динар изгубио 50% вредности (Filip Martinović, „Devalvacije jugoslovenskog dinara”, *Jugoslovensko bankarstvo* III, 2 (1973), 17–18).

⁹⁰ *Сл. лисћ ДФЈ* 68/1945; измене и допуне истог закона: *Сл. лисћ ФНРЈ* 86/1946.

⁹¹ Пренос девизне контроле са Народне банке на Одељење платног промета са иностранством Министарства финансија, *Сл. лисћ ФНРЈ* 38/1947.

⁹² Правилник за извршење Закона о регулисању платног промета са иностранством (девизни правилник), *Сл. лисћ ДФЈ* 73/1945.

у марту 1948. године али не и сасвим укинута.⁹³ Ипак, све девизе стечене извозним пословима морале су се у кратком року продати Народној банци, која их је даље продавала овлашћеним банкама, користила за подмиривање државних и сопствених потреба или одлагала у виду девизних резерви, тако да привредне организације нису имале на слободном располагању страна средства плаћања.⁹⁴

Инострана плаћања била су сложена и у извесној мери недовољно контролисана. У јануару 1950. констатовано је да је кључни проблем платног промета са иностранством пронаћи начин да се у свако доба има тачан преглед прилива и одлива девиза и на тај начин зна стварна ситуација. Прегледи прилива и одлива које је радила Народна банка често су били непотпуни, а одговорност за то била је на Министарству спољне трговине које је требало да организује службу за „бригу о кретању прилива и одлива девиза”.⁹⁵ Пут ка поједностављењу пословања, централизацији информација и потпунијем извештавању о платном промету потрајао је више година, чему је допринела и блокада Истока. Тек променама 1951–1952. године, када су укинуте увозно-извозне дозволе, уведена слободна размена у границама утврђеног платног биланса, измењен паритет динара и озваничени коефицијенти (примена вишеструких курсева којима је требало спречити зараду увозника услед диспаритета домаћих и страних цена, што је дуго остао инструмент спољнотрговинске политике), омогућено је да део стечених девиза остане извозницима.⁹⁶

На међународну економску размену су деловале и ванредне околности које су происходиле из политичких кретања и из природних појава. Прва је била оличена у повећању издатака за одбрану, а друга у сушним годинама и општем заостајању пољопривреде. Тито је изјавио да је Југославију економска блокада коштала 429 милиона долара, да је суша (1950. и 1952. године) стајала 880 милиона долара, а наоружавање и изградња војне индустрије 1.407,5 милиона долара.⁹⁷ Према процени Савезне планске комисије из 1951. године штета од прве суше у пољопривреди била је већа од званично процењене, јер је као основ за израчунавање узета 1949. година, а не просечно родна година. У супротном штета је могла бити процењена и за 50 одсто више, па би за 1950/51. годину уместо 420 износила 600 милиона долара.

⁹³ Девизама је у извесној мери могло руковати саобраћајно-туристичко предузеће *Пућиник*. Правилник о измени Правилника за извршење Закона о регулисању платног промета са иностранством, *Сл. листић ФНРЈ* 18/1948.

⁹⁴ М. Ugrčić, *н. д.*, 283–285. О девизним функцијама Народне банке вид.: *Сл. листић ДФЈ* 68/1945, 73/1945; *Сл. листић ФНРЈ* 86/1946; 13/1947.

⁹⁵ АЈ, 12-901, Проблематика технике нашег платног промета са иностранством, 30. јануар 1950.

⁹⁶ S. Pilić, “Socialist Banking”, 44. Коефицијенти су уведени и операционализовани низом аката почев од маја 1952, међу којима су Решење о начину утврђивања вредности и примени коефицијената на увезену робу (*Сл. листић ФНРЈ* 27/1952; 36/1952; 56/1952), Наредба о обрачуну цена при увозу, односно извозу, Решење о врстама робе и коефицијентима за обрачун цена при увозу, Решење о врстама робе и коефицијентима за обрачун цена при извозу и Упутство о роковима за обрачун цена при увозу односно извозу и за уплату разлика утврђених при том обрачуну (све у: *Сл. листић ФНРЈ* 36/1952).

⁹⁷ J. T. Bombelles, *op. cit.*, 31. Судећи према тој изјави југословенски председник је сматрао да негативни ефекти блокаде Истока, иако тешки, нису били фатални.

Томе се морају додати индиректне последице, као што су неодложни увоз прехранбених артикала, сточне хране и семена и истодобно смањење извоза аграрних производа. Услед свега наведеног државни дефицит од прве суше процењен је, уз знатне мере штедње, на 104 милиона долара (IBRD је навео 112 милиона долара), мада је стварна помоћ коју је требало пружити да би се решило питање исхране и одржавања сточног фонда и да би се извршиле обавезе и потребан промет са иностранством износила чак 150 милиона долара.⁹⁸

Постојао је већи број фактора који су деловали на спољнотрговинско пословање Југославије који су настали не само ван њеног сектора, већ и изван земље. Један од њих је био флукутирање цена на међународној пијаци. На иначе слабу структуру извоза деловали су и неповољни фактори међународног тржишта, а понајпре пад цена руда. Производи рударства које је Југославија извозила појефтинили су 1949. године за око 20%, док су цене руда које је увозила пале за само 7%. Због таквог односа за првих седам месеци 1949. Министарству спољне трговине је из државног трезора дотирано 17,11 милиона долара.⁹⁹ Други проблем тицао се међународног финансијског тржишта и кретања курсева страних валута, нарочито њихове девалвације. У таквим приликама цене југословенских производа постајале су високе за дотично тржиште, што је био случај након девалвације фунте стерлинга од 18. септембра 1949, која је ланчано повукла низ европских и ваневропских валута.¹⁰⁰ Према проценама Трговинског изасланства ФНРЈ у Лондону, као директна последица те девалвације у размени са Великом Британијом очекивао се 1950. године губитак од око 850.000 фунти, који се могао санирати само дизањем цена и растом извоза.¹⁰¹ Међу деветнаест земаља које су следиле пример фунте,¹⁰² већ 20. септембра 1949. девалвирао је и француски франак (са 214 на 350 франака за долар),¹⁰³ што се одразио на југословенску робу која је за француског купца поскупела и нашла се под притиском по-

⁹⁸ AJ, 41-119-216. Увоз пољопривредних производа као последица суше у 1950/51. години. IBRD, *Current Economic Developments and Creditworthiness of Yugoslavia*, January 30, 1953, No. EA-5a, 22. Суша је била и у јулу-августу 1946, али су њене последице биле блаже (*Privredna politika Vlade FNRJ*, I, 138).

⁹⁹ AJ, 12-901, Проблематика наше девизне ситуације, акт строго пов., б. б., 8. август 1949.

¹⁰⁰ После неуспелог покушаја конвертибилности (1947), девалвација (1949) је показала да фунта и даље игра важну улогу у Европи. Владе широм континента биле су свесне да су њихове валуте прецењене у односу на долар и чекале су да фунта девалвира пре него што су учиниле исто са сопственим новцем. Девалвације су реконструисале целу валутну равнотежу не само у Европи већ и широм света и сматра се да је њима постављен терен за преговоре који су довели до стварања Европске платне уније (ЕПУ). Alain Naef, "The 1949 Devaluation: Readjusting the Post-War Parities", in: *An Exchange Rate History of the United Kingdom 1945-1992: Studies in Macroeconomic History*, Cambridge University Press, Cambridge 2022.

¹⁰¹ AJ, 9-290, Трговинско изасланство у Лондону, пов. бр. 175, 25. новембар 1949.

¹⁰² Валуте Аустралије, Бурме, Данске, Грчке, Египта, Израела, Индије, Ирака, Ирске, Јужне Африке, Новог Зеланда, Финске, Холандије, Цејлона и Шведске девалвирале су као и фунта, 30,5%, Француске 22,2%, Португалије 13,3%, Белгије 12,3% и Канаде 9,1% (A. Naef, *op. cit.*, 30).

¹⁰³ Била је то друга послератна девалвација франка. Прва је наступила 20. јануара 1948, од када је уместо 119,1 требало издвојити 214 франака за долар (Jean-François Eck, *Histoire de l'économie française: de la crise de 1929 à l'euro*, Armand Colin, Paris 2009, 38, 209).

оштрене иностране конкуренције. Истоветне тешкоће појавиле су се и на пијацама других земаља захваћених девалвацијом.¹⁰⁴

На југословенску трговину утицале су и поједине политичке кризе у партнерским земљама. Такав је пример политичке кризе у Француској 1949. године која је окончана 28. октобра 1949. формирањем друге владе Жоржа Бидоа (Georges Bidault). Криза владе Анрија Кеја (Henri Queuille), која је трајала три недеље, значила је престанак функционисања француске администрације која се није усуђивала давати било какве пристанке и која је одлагала решавање свих отворених предмета док се не конституише нова влада и не добију политичке инструкције.¹⁰⁵ Коначно, мада се тиме не исцрпљује корпус егзогених фактора који су утицали на спољну трговину, постојао је и ефекат деловања пропаганде ненаклоњене Југославији, односно сензационалистичких новинских написа. Мада је тешко проценити ефекат таквог фактора, чињеница је да је не само на Истоку, већ и у западној штампи (нарочито левичарској), након раскола 1948. постојало мноштво тенденциозних текстова, неретко препуних измишљених и фантастичних вести.¹⁰⁶ Трговинско изасланство ФНРЈ у Француској је 1949. године у таквим написима, који су из дана у дан преносили „алармантне вести о Југославији”, видело узрочник тешкоћа за југословенске извознике. Наведено је да се француски увозници и поједине банке „држе јако резервисано у погледу плаћања и све чешће захтевају да се акредитиви отварају тек у моменту поласка робе, у француским францима, и то у Паризу”.¹⁰⁷ То несумњиво јесу биле отежавајуће околности и вероватно је да су слични случајеви могли постојати и у другим земљама, мада се појава не би могла сматрати доминантном, нити разлогом за битно ометање спољнотрговинског пословања.

УЧИНАК СПОЉНЕ ТРГОВИНЕ

Учинак спољне трговине у периоду административног социјализма происходио је из успеха индустријске производње и укупних резултата привреде. Раст индустријске производње током Петолетке није био импресиван,¹⁰⁸ а нарочито не према зацртаним циљевима.¹⁰⁹ Успех индустријске производње може се посматрати најочигледније поређењем са предратним стањем, али његови резултати донекле остају у сенци ниске стартне основе (стање производње пред рат било је веома лоше и није било нарочито тешко прева-

¹⁰⁴ АЈ, 9-290, Извоз у Француску, пов. бр. 9035, 10. новембар 1949.

¹⁰⁵ Исто.

¹⁰⁶ Saša Ilić, „Kvekeri o Jugoslaviji 1950. godine”, *Historijska traganja* 22 (2023), 130.

¹⁰⁷ АЈ, 9-290, Извоз у Француску, пов. бр. 9035, 10. новембар 1949.

¹⁰⁸ Између 1947. и 1952. године индустријска производња порасла је свега 34,9% (Ј. Т. Bombelles, *op. cit.*, 32).

¹⁰⁹ Очекивало се да индустријска производња порасте близу 400% (2,5 пута више него у првој *Петогодишњој* СССР-а) и да Југославија за десетак година престигне високоразвијене земље (*Исти*, 25). Влада СССР-а је још у време добрих односа означила план као „мегаломански и утопијски” (George W. Hoffman, Fred W. Neal, *Yugoslavia and the New Communism*, The Twentieth Century Fund, New York 1962, 119).

зићи га), као и тешких мера ограничења потрошње, екстремним издвајањем акумулације из индустријске производње, преливањем дохотка из пољопривреде у индустрију и ограничавањем увоза на опрему и најнеопходнију потрошну робу. Чак и такве околности и напори нису помогли да се 1951. и 1952. године одржи тренд раста, па је укупни волумен индустријске производње доживео пад. Оштар пад обима увоза, који није могао бити у кратком року компензован ни трошењем монетарне резерве нити почецима економске помоћи са Запада, одразио се на производну динамику. Показало се да политика која развоју даје апсолутну предност и притом занемарује спољну трговину, ризикује да услед поремећаја на тржишту доживи неуспех.¹¹⁰

Истовремено, предратни резултати били су недостижни и за извоз. Он не само да је знатно заостајао за увозом (што је увећавало трговински дефицит), већ више од деценије није по обиму и вредности могао достићи предратни ниво, док је увоз осетно премашао тај ниво. У периоду 1935–1939. година извоз је износио 88,1 милијарду динара (по ценама из 1955. године), а увоз 80,3 милијарди, а у периоду 1947–1951. година извоз је вредео 57,5, а увоз 81,6 милијарди динара,¹¹¹ при чему степен обраде робе за извоз није био повољан и споро се мењао (још 1952. године извозило се 50,5% сирових или необрађених роба и само 6,7% артикала високе прераде).¹¹²

Без намере да се уђе у опсежнију анализу годишњих резултата извоза и увоза, што захтева обимнију експозицију него што се у овом раду може изложити, само кратко ћемо изложити учинак спољнотрговинског пословања. Године 1946. извезено је роба и услуга у вредности од 54,875 милиона долара, а увезено 35,899 милиона долара. Године 1947. извоз је вредео 169,640 милиона долара, а увоз 169,938 милиона долара; 1948. године извоз је износио 303,492 милиона долара и 314,174 милиона долара увоза; 1949. године тај однос је 203,868 милиона долара наспрам 302,714 милиона долара, 1950. године 158,602 милиона долара наспрам 235,794 милиона долара; 1951. године 183,672 милиона долара наспрам 242,206 милиона долара увоза; и 1952. године извоз је износио 246,525 милиона долара а увоз 271,441 милион долара.¹¹³

¹¹⁰ V. Pertot, *Ekonomika međunarodne razmjene*, 1, 123.

¹¹¹ У периоду 1952–1956. извезено је робе за 76,6 и увезено за 121,2 милијарде динара, а у периоду 1957–1960. те су вредности готово удвостручене, па је извоз вредео 140,2 а увоз 212,2 милијарде динара (D. Čehovin, *н. г.*, 27, 40–41, 56–59).

¹¹² *Истио*, 52–53. Прецизно исказивање учинка спољне трговине оптерећено је слабошћу статистичких података који до 1947. нису прикупљани на адекватан начин, па нису могли бити ваљано систематизовани, а недостајали су и методолошки критеријуми. Стога резултате у апсолутним вредностима треба узети с мањом резервом, али могу се сматрати прихватљивим за исказивање релација и трендова. Манипулација статистичким подацима наставила се и у фази самоуправљања, када је требало нагласити успех тог система (АЈ, 9–4, Табеларни преглед о реализацији плана извоза Н. Р. Србије у 1947. години, 15. март 1948; *Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije za 1946, 1947, 1948 i 1949 godinu*, Savezni zavod za statistiku i evidenciju, Београд 1953, V; Милан Пиљак, „Реформе југословенског економског система 1945–1965”, у: *Испитивања младих сарадника Института за новију историју Србије, Зборник радова*, Зоран Јањетовић (ур.), ИНИС, Београд 2013, 221).

¹¹³ Овде није укључена економска помоћ Запада која је за 1951. вредела 148,602 милиона долара по званичном курсу (112,152 милиона долара по увозном обрачунском курсу), а за 1952. годину 101,641 милион долара (75,851 милион обрачунских долара) (*Statistički godišnjak FNRJ 1954*, 213; V. Pertot, *Ekonomika međunarodne razmjene*, 2, 229).

Наведене вредности су прерачунате према званичном курсу. Међутим, како је показано, кроз дејство егализационих фондова курс је варирао од трансакције до трансакције, па је према средњим вредностима које је израчунао Пертот, стварни учинак био још лошији. Код увоза то одступање није било превелико и износило је 3,3% (1946), око 10% (1947–1948) и између 32,5% и 34% (1949, 1951. и 1952). Обрачунски курс при извозу знатно се разликовао и износио је -0,2% (1946), 9,2% (1947), 36% (1948), 53% (1949), 108,6% (1950), 608,6% (1951) и 40,7% (1952).¹¹⁴

Мерило новчане вредности извоза и увоза происходило је из количина роба које су биле обухваћене међународном разменом, а које током периода административног социјализма нису у извозу достигле обим најуспешније предратне године (1937), који је износио близу 4,6 милиона тона. Највећи обим забележен је 1948. године, са 4,1 милион тона извезене робе, док су се остали резултати (изузев 1946. године) кретали између 2,5 (1947) и 3,8 милиона тона (1949). Увоз је брзо превазишао најуспешнију увозну годину (1938. са 1,27 милиона тона), па је већ 1948. године износио 1,47 милиона тона, да би само 1950. и 1951. године, са 1,03 и 1,09 милиона тона пао испод предратног пика, а осталих се година кретао између 1,3 (1952) и 1,63 милиона тона увезене робе (1950).¹¹⁵

Током 1946. године, спољна трговина је остварила извоз у обиму од 486 хиљада тона и увоз у обиму од 622 хиљаде тона, забележивши притом суфицит трговинског биланса у вредности од 18,976 милиона долара.¹¹⁶ Био је то последњи званични позитивни спољнотрговински резултат у историји социјалистичке Југославије,¹¹⁷ додуше остварен у скромним условима пословања (увоз је готово девет и по пута био мањи по обиму него 1937, а извоз више од два пута мањи него 1938), под јаким мерама рационализације и штедње, као и уз прилив помоћи Унре и репарација.¹¹⁸

Веома уверљиви показатељи (не)успеха спољне трговине јесу индекси обима извоза и увоза мерени према последњој предратној години, који потврђују да је било потребно више од деценије социјалистичког привређивања да се достигне и престигне обим извоза постигнут 1938. године, док је обим увоза премашио предратни ниво за нешто више од пет година.¹¹⁹

¹¹⁴ *Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije*, XII–XIII; *Statistički godišnjak FNRJ 1954*, 213; V. Pertot, *Ekonomika međunarodne razmjene*, 2, 229.

¹¹⁵ *Statistički godišnjak FNRJ 1954*, 213.

¹¹⁶ По реалном курсу оствареном у спољнотрговинском пословању суфицит је био нешто већи и износио је 20,233 милиона долара.

¹¹⁷ Гледајући према обрачунском курсу суфицит је забележен и 1947. године али у скромнијој вредности од 1,697 милиона долара.

¹¹⁸ *Statistički godišnjak FNRJ 1954*, 213; *Statistički godišnjak Jugoslavije 1990*, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1990, 108. Године 1946. био је највећи прилив помоћи Унре, без чега би се и она сматрала, као што пише у анализи Министарства финансија, дефицитарном (AJ, 12-491, Паритет југословенске валуте, 1948). Иако су репарације остале испод очекивања, остаје податак да је из Немачке и Мађарске опремљено више од 300 југословенских постројења, што је уз друга реституциона примања знатно утицало на индустријску производњу (J. T. Bombelles, *op. cit.*, 32).

¹¹⁹ BdF, PАН, 18, 5, 1370200007 AR 10, doss. 11, Commerce extérieur, Ivan Barbalić, Predrag Mihailović, "La commerce extérieur de la Yougoslavie: evolution – structure et regime", *Bulletin SEDEIS*, No. 772, 10 Decembre 1960, 7, 14.

Табела 2. Индекси обима спољне трговине (база 100 – 1938. година)¹²⁰

Година	1947.	1948.	1949.	1950.	1951.	1952.	1956.
Увоз	54	96	99	92	115	115	169
Извоз	48	87	71	67	60	78	111

Слику недовољног успеха спољне трговине показује и проценат учешћа извоза у увозу. Званично, након суфицитарне 1946. године, када је извоз чинио 152,9% увоза, наредних година тај проценат износио је 98,6 (1947), 96,9 (1948), 67,4 (1949), 66,9 (1950), 75,8 (1951). и 90,8 (1952). Међутим, мерено према ценама из 1955. године и анализи И. Барбалића и П. Михаиловића, из Истраживачког института Трговинске коморе у Београду, извоз је 1947. године покривао 89,9% увоза, 1948. године 90,9%, 1949. године 73,1%, 1950. године 73,4%, 1951. године 52,2% и 1952. године 68,0%.¹²¹ Такво кретање узроковало је снажан раст негативног спољнотрговинског салда, који се у периоду 1947–1952. година кретао између 298 хиљада долара (1947) и 98,85 милиона долара (1949). Када се урачунају и друге платнобилансне ставке (сва плаћања према иностранству) и остале међународне финансијске обавезе, платни биланс Југославије је у периоду 1946–1951. година, како наводи Ковачевић према подацима ММФ-а, акумулирао 870 милиона долара дефицита (Бомбелес за период 1947–1952. година наводи 770,4 милиона долара). Захваљујући великом унутрашњем напору, али и бесповратној страниј помоћи, дознакама југословенских грађана у иностранству, репарацијама и инокредитима, велики мањак у државној каси је у знатној мери саниран, тако да привреда не само да није доживела слом, већ је успела да успостави основу на којој ће у наредној фази економског развоја почети да бележи све боље резултате.¹²²

Питање утицаја политичких и економских фактора изазваних Резолуцијом ИБ-а на југословенску спољну трговину (у коначном и на читаву привреду) остаје унеколико отворено. Истраживачи су подељени по питању да ли би Петогодишњи план успео у потпуности да није било блокаде Истока,¹²³ мада је велика већина сагласна са ставом да је план био преамбициозан. Овај рад не може без икакве дилеме потврдити да би план знатно подбацио и без блокаде, али указује на велики број показатеља неекономског и непродуктивног понашања и на појаве које нису доприносиле побољшању и расту спољнотрговинске активности већ супротно, а које су се манифестовале чак

¹²⁰ Према: исто.

¹²¹ Исто, 4.

¹²² Дефицит је према Ковачевићу измирен „бесплатном економском помоћи УН и САД (455 млн. долара), приватним трансферима (126 млн. долара), репарацијама (155 млн. долара) и иностраним кредитима (134 млн. долара)”, док Бомбелес наводи страну економску помоћ од 335,3 милиона долара, репарације од 153,1 милион долара и исељеничке дознаке од 121,3 милиона долара (R. Kovačević, *н. г.*, 100; J. T. Bombelles, *op. cit.*, 40, 42). Хорват наводи да је 1951. помоћ Запада, највише САД, у храни, сировинама и војном материјалу износила 38% укупног увоза (B. Horvat, *Privredni sistem*, 68).

¹²³ Пример *огворности* блокаде Истока за неуспех спољне трговине вид.: D. Čehovin, *н. г.*, 40–41.

знатно пре него што је блокада Истока успостављена или пре него што су њене последице постале очигледне.¹²⁴ У том смислу смо ближи ставовима Бомбелеса,¹²⁵ Синглтона и Картера¹²⁶ и других истраживача који за неуспех спољне трговине у периоду административног управљања узрочнике више траже у планској привреди и праксама њеног спровођења, него у прекиду економских веза са земљама социјализма. Фактори привредног, образовног и стручног наслеђа, последица рата на материјалном и људском капиталу земље, тврдих и искључивих раних идеолошких уверења, укључујући снажне контролне механизме и државни монопол над привредом, елементи недовољног разумевања државног врха колико спољна трговина зависи од капацитета и стања привреде, снажно фокусирање спољне трговине на групу идеолошки блиских земаља, па потом радикални преокрет и хватање претходно својевољно покиданих веза са Западом, жртвовање индустријализацији, свих осталих развојних могућности, крајње неповољна структура извоза и увоза, са доминантом продајом сировина и куповином фабриката високе технологије, наглашен мањак девиза и варирање курса динара при спољнотрговинским трансакцијама, што је за последицу имало инфлаторне притиске и раст цена, лоше временске прилике које су снажно афектирале пољопривреду, као једног од кључних носилаца извоза и више иностраних фактора у сфери цена, курса, последица политичких криза, пропаганде и слично, одразили су се на функционисање и учинак међународне размене Југославије у периоду административног управљања привредом. Последица свих тих фактора била је неуравнотежена спољна трговина, неповољне структуре, која је, сем у једној години, бележила трговински дефицит, и која није, са аспеката очекивања планера и носилаца економске власти, испунила базни циљ: извоз кадар да покрије потребу привреде за страним средствима плаћања, потребним за покривање увоза. Ипак, под тим и таквим условима, спољна трговина Југославије 1946–1952, као и укупна привреда чије је потребе сервисирала, додуше уз велики притисак на стандард становништва и оштру штедњу, уз преоријентацију пословања на привреде Запада и усвајање одређених механизма тржишта, добијање стране, пре свега америчке помоћи, обезбеђење иностраних кредитних линија, али и успостављање низа производних линија на савременим и продуктивним основама, сачували су привреду земље и успоставили основу која је у наредној фази економског развоја почела да даје видљивије резултате. Иако су карактеристични недостаци ране фазе социјализма, као што су нерационално инвестирање индустријске експанзије, умерени раст потрошње и дефицит платног биланса, остали присутни и надаље, Југославија је 1952. године почела, како се каже у извештају Америчке обавештајне службе (CIA), своје усамљеничко путовање стазом економског ревизионизма током којег је економска политика дозволила да снаге тржишта играју значајнију улогу (иако

¹²⁴ Изузев овде наведених егзогених фактора, чији број и форме сигурно нисмо исцрпели, спољну трговину су оптерећивали и ендогени узрочници, чија бројност и варијетети заслужују засебну анализу.

¹²⁵ J. T. Bombelles, *op. cit.*, 20, 41–42.

¹²⁶ F. Singleton, B. Carter, *op. cit.*, 116.

се власт никад није сасвим одрекла контроле, коју је јачала у тренуцима криза), што је резултирало поштовања вредним растом бруто националног производа од 7% годишње у дужем временском периоду.¹²⁷

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Received: 2025/5/25

Accepted: 2025/6/6

SAŠA ILIĆ, Ph. D., Senior Research Associate
National Bank of Serbia
Kralja Petra 12, Belgrade, Serbia
E-mail: sasa.ilich@gmail.com

YUGOSLAVIA'S FOREIGN TRADE DURING THE PERIOD OF ADMINISTRATIVE SOCIALISM: EXOGENOUS FACTORS OF (THE LACK OF) SUCCESS, AND ITS IMPACT (1946–1952)

SUMMARY: This article, drawing on archival sources, statistical data, and both historical and economic literature, examines the external factors that shaped the performance of foreign trade in socialist Yugoslavia during the period of administratively managed economic governance. The concept of exogeneity is explored in relation to the broader context of international trade activity, encompassing economic, political, social, and other developments – both domestic and international – that influenced the foreign trade system and apparatus, while originating outside of it. The study identifies a range of exogenous factors affecting foreign trade outcomes, which may be categorized as inherited, ideological, economic, and other factors with economic consequences. Each of these categories – often overlapping – includes several more specific elements. Particularly significant were the country's challenging economic and social legacy, as well as the influence of ideology on economic policy and practice. Key determinants of foreign trade performance included the course of industrialization, international political and economic relations, the structure of global exchange, a persistent shortage of foreign currency, and the weakness of the dinar exchange rate. The cumulative impact of these factors resulted in a structurally imbalanced foreign trade sector, characterized by a substantial trade deficit and a general failure to meet the expectations of planners and economic policymakers that exports would adequately finance the economy's need for foreign means of payment.

KEYWORDS: foreign trade; import; export; The First Five-year Plan; ideology; industrialisation

¹²⁷ CIA, National Intelligence Estimate, No. 15–67, “The Yugoslav Experiment”, 13. April 1967, 7. Доступно на: https://www.cia.gov/readingroom/docs/DOC_0000272967.pdf. Приступљено: 27. 3. 2025.